

велика кількість біографічних матеріалів, адже ці постаті відігравали помітну роль в духовній підтримці вірян у важких випробуваннях війни та на еміграції.

Незважаючи на складні умови, в яких вона творилася, «Енциклопедія українознавства» на тривалий час стала одним із зразків україноцентричного контексту, орієнтиром для дослідників суверенної України, що і донині не втратив наукової актуальності.

2.2. Довідкові видання в українській академічній релігієзнавчій науці доби незалежності

Вітчизняна релігієзнавча думка набула інституційного оформлення ще в 1991 р.: було створено Відділення релігієзнавства – науковий підрозділ НАН України. У перші роки незалежності України науковці Відділення провели широкомасштабні соціологічні дослідження особливостей релігійності сучасного вірянина, стану і тенденцій міжконфесійних відносин, поєднання релігійного й національного чинників у духовному відродженні країни, характеру неорелігійного процесу тощо. Нині Відділення релігієзнавства – єдиний академічний підрозділ із фаху на теренах України. Перед ним стоїть завдання «проводити фундаментальні наукові дослідження релігійних процесів і явищ, координувати дослідницьку роботу з релігієзнавства в Україні, визначати пріоритети в дослідницькій тематиці, організувати підготовку наукових кадрів»¹⁵².

Результати праці українських релігієзнавців у царині фундаментальних досліджень та осмислення релігійного феномену висвітлені в низці праць, написаних упродовж існування Відділення релігієзнавства Інституту філософії – і це сотні видань: статей, колективних та індивідуальних монографій, періодики тощо. Проаналізувати їх усі не видається можливим. У цьому короткому нарисі ми зупинимося на характеристиці найвизначніших праць довідкового спрямування в академічному релігієзнавстві. Наша вибірка виглядає таким чином: «Релігієзнавчий словник» (1996), дві фундаментальні праці – «Академічне релігієзнавство» (2000) й 10-томна «Історія релігій в Україні» (1996–2012) та деякі праці мислителів української діаспори, які були введені в науковий обіг і побачили світ, завдяки копіткій праці керівника Відділення релігієзнавства – професора Анатолія Миколайовича Колодного. Актуальною постає натеper і праця

---

¹⁵² Академічне релігієзнавство України: історія і сьогодення // Українське релігієзнавство. Київ, 2006. № 40. С. 17.

над проектом «Українська релігієзнавча енциклопедія» (УРЕ), про яку також йтиметься в цій розвідці.

Звернемося щонайперше до видання «Релігієзнавчий словник», виданого в 1996 р. Це довідкове видання курувалося двома визначними фундаторами – проф. А. Колодним, засновником школи академічного релігієзнавства в Україні, і проф. Б. Лобовиком – фундатором вітчизняної гносеології релігії. Це була перша спроба продукції такого ґатунку, тож закономірно під час визначення певних термінів і понять виникли складнощі. Такий задум зумовив велику відповідальність авторів та редакторів, що працювали над словниковими статтями. Адже в 1996 р. (коли вийшов «Релігієзнавчий словник») ще тільки устатковувалися професійні дослідження релігій, віросповідань, церков та їхньої історії, релігійної свідомості тощо. Натоді постала проблема власне релігієзнавчого осмислення суто релігійних, богословських, релігійно-церковних джерел, подолання стереотипів, сформованих усім попереднім періодом розвитку знань про релігію з нашаруванням атеїзму.

У процесі створення «Релігієзнавчого словника» брали участь академічні науковці-релігієзнавці та богослови, серед них і вітчизняні автори, і мислителі української діаспори. Назагал у роботі над словником взяла участь понад 100 авторів, котрі написали 2000 статей-довідок. Автори, незалежно від їхніх власних світоглядних уподобань, послідовно дотримувалися принципів наукової об'єктивності, історичності, неупередженості, позаконфесійності, деідеологізації та деполітизації в інтерпретації релігійних явищ і процесів.

Основна мета «Релігієзнавчого словника» полягала у розкритті змісту частовживаних понять, «з'ясування сутності тих релігійних явищ, дій, процесів, з якими люди в тій чи іншій формі зустрічаються в своєму повсякденному житті»¹⁵³. Автори, не захоплюючись поданням суто богословських термінів, достатньо висвітлених у довідкових релігійних виданнях, прагнули, насамперед, до повноти відтворення основ релігієзнавства. При укладанні «Релігієзнавчого словника» редактори також зважали на полідисциплінарність релігієзнавчої науки, тому в книзі вміщені довідки з філософії та феноменології релігії, історії релігії, психології релігії, соціології та історіософії релігії, етнології тощо.

У період роботи над «Релігієзнавчим словником» вітчизняна релігієзнавча думка лише торувала власний шлях розвитку, причому з певним відставанням від європейської інтелектуальної, зокрема релігієзнавчої,

---

¹⁵³ Академічне релігієзнавство України: історія і сьогодення // Українське релігієзнавство. Київ, 2006. № 40. С. 3.

думки. Однак це вже був шлях, за визначенням А. Колодного, «здебільшого самобутній і вже завдяки цьому – цінний як відображення нашої непростой історії духовності та культури»¹⁵⁴. У словнику «значне місце відведено відтворенню релігійних процесів в Україні, аналізу різних релігійних течій і неорелігійних утворень, з'ясуванню проблем державно-конфесійних відносин тощо»¹⁵⁵.

Безсумнівним досягненням цього видання є його доступність широкому колу читачів – науковців, викладачів, студентів, журналістів, усім, хто цікавиться проблемами релігії.

Залишаючи можливість до виправлення, доповнення та покращення поданих статей, редакційна колегія послідовно втілювала прозору політику, пропонуючи надсилати пропозиції і зауваження, демонструючи свою відкритість та здатність до вдосконалення.

Ще однією віхою розвитку вітчизняної релігієзнавчої думки стало видання у 2000 р. підручника «Академічне релігієзнавство». Цей підручник, написаний колективом науковців Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, а також низки українських вишів, докорінно відрізнявся за змістом і структурою від тих навчальних посібників з релігієзнавства, які передували його виданню. У змісті його розділів вже були викладені наукові здобутки світового релігієзнавства, подолано обмеження з'ясування лише проблем історії релігії. По-рушується низка актуальних питань:

1. Яка природа релігієзнавчих пошуків: чи то є різновид раціонального пізнання, а чи «одкровення пізнання буття», інтуїтивне осягнення трансцендентного?

2. Якими мають бути об'єктивні умови розуміння релігійних феноменів: чи повинен мати дослідник власний релігійний досвід?

3. Якщо релігієзнавство є самостійною галуззю наукового пізнання, то які закони має його предметна сфера?

4. Чи має релігієзнавство свої специфічні методи наукового пошуку, чи повинно послуговуватися виключно методами інших наук?

5. Чи є релігієзнавство філософською наукою і чим є для нього філософія релігії – його складником чи загальною теорією релігії, що не охоплює всю сферу релігійного комплексу та стоїть осторонь релігієзнавства?

6. У чому полягає лінія розмежування між релігієзнавством та іншими гуманітарними науками, що в контексті своїх досліджень включають

---

¹⁵⁴ Релігієзнавство України. Кн. 1: Релігієзнавча думка України другого тисячоліття / За ред. проф. А. Колодного, проф. В. Климова. Київ, 2013. С. 12.

¹⁵⁵ Релігієзнавчий словник. За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. Київ, 1996. С. 3.

також і релігію і з яких релігієзнавці черпають для себе певний емпіричних матеріал?¹⁵⁶

Але навіть у цій фундаментальній праці не всі з перелічених проблемних зрізів були артикульовані. Це означає, що вони потребували і потребують подальшого наукового дослідження і висвітлення в наукових та довідкових релігієзнавчих виданнях.

Цей короткий огляд релігієзнавчих видань довідкової літератури був би неповним без згадки про «Українську релігієзнавчу енциклопедію» (УРЕ), робота над якою триває й досі. Натепер у її творенні беруть участь понад 200 авторів – вітчизняних, зарубіжних, представників української діаспори. Кількість поданих статей-довідок вже перевищує 3000. Головним редактором УРЕ є проф. А. Колодний, керівник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України.

Цей амбітний проект був задуманий ще наприкінці 1990-х рр. як «Енциклопедія релігій» (ЕР). Для такого формату видання була запропонована принципово нова схема подачі змісту – не тільки алфавітна, а й тематична, ґрунтована на оригінальній методиці. Це дало змогу використовувати ЕР і як навчальний посібник, і як методичний порадище, і як інформативний довідник.

Початково ЕР задумувалася як 3-томне ілюстроване видання, претендуючи на найбільший обсяг інформації з усіх існуючих довідкових видань, що вийшли друком в Україні з релігії; на інформацію з останніх творчих здобутків вітчизняного і зарубіжного релігієзнавства; на широкі статистичні викладки стану церковно-релігійного життя в Україні й світі; на міжнародну спрямованість. Початковий етап проходив дуже інтенсивно: було складено перелік термінів, замовлено статті-довідки, проводилося наукове, літературне редагування та коректура матеріалів, що надходили. Авторка цієї розвідки виконувала повноваження секретаря – тоді ще ЕР (тепер – «Українська енциклопедія релігій»). Основною перешкодою реалізації згаданого проекту стало фінансове питання. Не вдаючись у деталі, зазначимо: внаслідок об'єктивних обставин проект ЕР із 3-томного видання трансформувався в однотомичне видання УРЕ, обмеживши при цьому декларовану раніше міжнародну спрямованість.

Сучасний формат УРЕ зазнав втрат в обсязі: кількість статей-довідок зменшилася з 8000 до 3000. Однак зберіг відповідність тим якісним вимогам, які були задекларовані в період роботи над ЕР. Крім статей-довідок, передбачено інформативні таблиці, карти, схеми, хронологічну інфографіку (таймлайни), календарі тощо. Робота над «Українською енциклопедією релігій» ще триває.

¹⁵⁶ Академічне релігієзнавство / За ред. А. Колодного. Київ, 2000. С. 12–13.

На відміну від наразі ще незакінченої УРЕ, 10-томник «Історія релігії в Україні» цілком завершений: у період 1996–2012 рр. опубліковано всі 10 томів. До написання цієї фундаментальної праці були залучені члени Української асоціації релігієзнавців (УАР налічує 312 членів, які презентують 18 обласних осередків), наукові співробітники Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України. Результат їхньої багаторічної праці – не просто історія церкви чи конфесії, а історія релігійного процесу на українських теренах. Томи «Історії релігії в Україні» писалися не послідовно, а паралельно, із залученням провідних дослідників із різних наукових і богословських інституцій України та з української діаспори. У роботі над 10-томником автори керувалися незмінними принципами академічного релігієзнавства: об'єктивності, історизму, світоглядного і конфесійного плюралізму. Немає сенсу переповідати зміст усіх томів, позаяк назва кожного з них розкриває відповідний напрямок дослідження:

Том I. Дохристиянські вірування. Прийняття християнства (за ред. Б. Лобовика, 1996 з передруком в Канаді в 1998 р.);

Том II. Українське православ'я (за ред. П. Яроцького, 1997);

Том III. Православ'я в Україні (за ред. А. Колодного і В. Климова, 1999);

Том VI. Католицизм в Україні (за ред. П. Яроцького, 2001);

Том V. Протестантизм в Україні (за ред. П. Яроцького, 2002);

Том VI. Пізній протестантизм України (за ред. П. Яроцького, 2007);

Том VI. Пізній протестантизм України (друге доопрац. вид. за ред. П. Яроцького, 2008);

Том VII. Релігійні меншини України (за ред. А. Колодного, 2010);

Том VIII. Нові релігії України (за ред. А. Колодного, 2010);

Том IX. Релігія в українській діаспорі (за ред. А. Колодного, 2011);

Том X. Релігія і Церква років незалежності України (за ред. А. Колодного, 2003).

Сподіваємося, що така фундаментальна праця не залишиться осторонь державного визнання і колись буде відзначена належно. Нині окремі томи можна придбати у самому Відділенні релігієзнавства, а деякі можна віднайти в мережі Інтернет. Ця література користується незмінною популярністю у студентів, аспірантів, викладачів релігієзнавчих наук, всіх, хто цікавиться історією релігії, історією України тощо.

Варто звернути увагу на результати загальної праці проф. А. Колодного, в результаті якої релігієзнавча джерельна база поповнилася:

Вибраними творами непересічних постатей:

• «Християнські основи української філософії. Вибрані праці В. Олексюка» (за ред. А. Колодного, 1996);

- «Музичка Іван. Християнство в житті особи і народу. Вибрані праці о. Івана Музички» (за ред. А. Колодного, 1999);
- «Іван Шевців – життєпис українця-християнина. Вибрані праці о. Івана Шевціва» (за ред. А. Колодного, 2011);
- «Ортинський Іван. Християнство в його виявах і сьогочасних проблемах. Вибрані праці о. Івана Ортинського» (за ред. А. Колодного, 2014).

Іншими працями:

- «Релігія і Церква в житті української діаспори» (колективна монографія за ред. А. Колодного, 2013).
- «Річинський Арсен. Проблеми української релігійної свідомості» (Тернопіль, 2000).

І це ще не весь перелік. Таким чином вдалося актуалізувати спадщину богословсько-релігієзнавчої думки діячів української діаспори та видатних українських мислителів.

На думку А. Колодного, вартій більшої уваги філософ релігії Володимир Олексюк (1913–1993), творче життя якого пов'язане із США. Він вважав, що «українська нація, якщо вона прагне утримуватися як діюча сила свого незалежного буття, може навчитися істинному християнству, лише опанувавши його. Національне відродження В. Олексюк ставив у пряму залежність від організації в Україні однієї неподіленої Церкви»¹⁵⁷.

Про о. Івана Музичку экс-глава УГКЦ Любомир Гузар у свій час говорив як про мислителя неабиякого формату, біблійного способу думання, про того, хто набував богословського знання, працював, душпастирствував, навчав у різних західно-європейських країнах, у чужих середовищах високої інтелектуальної та духовної напруги, спілкувався з представниками різних культур, але назавжди залишався українцем¹⁵⁸.

Важливою є актуалізація напрацювань о. Івана Шевціва, відомого священика та церковного діяча УГКЦ, науковця-богослова не лише австралійського загомінку, де він прожив більшість зі своїх 85-ти років, а й всього українського греко-католицького і національно-демократичного світу. Цікаві міркування має отець щодо українства, історії і сьогодення України, перспектив розв'язання проблем релігійного життя, відзначився своєю активністю в боротьбі за Український Патріархат, проти московської колоніальної неволі¹⁵⁹.

¹⁵⁷ Релігієзнавство України. Кн. 1: Релігієзнавча думка України другого тисячоліття / За ред. проф. А. Колодного, проф. В. Климова. Київ, 2013. С. 359.

¹⁵⁸ Там само. С. 379.

¹⁵⁹ Там само. С. 373–379.

Актуальними на сьогоднішній день видаються думки, висловлені о. Іваном Ортинським, який слушно вважав, що відокремлювати Церкву від розв'язання проблем українського буття не можна. Він також часто звертається до проблем реалізації на українських теренах побажань Христа, щоб «бути одно». Своєю метою як дослідника-релігієзнавця І. Ортинський вважав розвінчання викривлень історії – саме цьому він присвятив весь свій талант¹⁶⁰.

Звичайно, в цьому короткому нарисі вичерпно охарактеризувати здобутки, введені в обіг діяльністю представників академічного релігієзнавства, проблематично. Однак актуальність, необхідність та затребуваність таких видань – поза всяким сумнівом. Очевидно, найбільшу складність у такій діяльності становить навіть не збір матеріалу чи його оброблення, редагування та коректура, а фінансування.

Можливо, в умовах цифровізації і в релігієзнавчій науці все ширше буде застосовуватися електронний формат публікацій. І це відкриє широкому колу читачів доступ до цікавих, актуальних, важливих словників, довідників, енциклопедій релігієзнавчого характеру.

2.3. Проект «Шевченківської енциклопедії» 1971 р. і «Шевченківський словник» 1976–1978 рр.: змістові й формальні зміни

Публікація Інститутом літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР і Головною редакцією «Української радянської енциклопедії» двотомного «Шевченківського словника» у 1976–1978 рр. стала помітною подією не лише в шевченкознавчих студіях і загалом літературознавстві, а й у розвитку української гуманітаристики в цілому. Проте, згадуючи про історію його підготовки, автори редакційної передмови до першого тому виданої у 2012–2015 рр. «Шевченківської енциклопедії», пишуть: «Це видання, свого часу важливе й новаторське, нині застаріло, оскільки його автори мусили дотримуватись тодішніх ідеологічних обмежень»¹⁶¹. Більше за те, цензурні обмеження, на які мусили зважати автори й редактори «Шевченківського словника», призвели до того, що «чимало статей було спотворено й скорочено цензурою, а чимало й просто вилучено»¹⁶². У літературознавстві й публіцистиці поширено думку про те, що сам факт

---

¹⁶⁰ Релігієзнавство України. Кн. 1: Релігієзнавча думка України другого тисячоліття / За ред. проф. А. Колодного, проф. В. Климова. Київ, 2013. С. 368–369.

¹⁶¹ Від редакційної колегії // Шевченківська енциклопедія : в 6 т. Т. 1: А–В. К.: Інститут літери ім. Т. Г. Шевченка, 2013. С. 5.

¹⁶² Там само.